

19. Y.Y.'DAN CUMHURİYETE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN DEVRALINAN GİRİŞİMCİLİK MİRASI¹

Bengü Doğangün Yasa²

Özet:

Üretim ve istihdamın artışında önemli bir rol oynayan girişimcilik, ekonomik gelişmenin merkezinde yer alan bir kavram olmuştur. Bu yüzden Türk girişimci sınıfının izlediği yol, iktisat tarihimizde önemli bir yere sahiptir.

Kapitalizmi üretememiş olan Osmanlı Devleti, Cumhuriyet'e de bu mirası devretmiştir. Türk girişimci sınıfının tarihi bu yapı üzerinde şekillenmeye başladığından, Osmanlı Devleti'nde, 19.y.y.'dan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen dönemin girişimcilik tarihi açısından incelenmesi önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Girişimcilik, Girişimci

Abstract

The notion of entrepreneurship which has an active part of increasing production and employment, is in the center of economic development. Therefore the way which Turkish entrepreneur class followed, is important for Turkish economic history.

The Ottoman Empire couldn't generate the capitalist system and devolve this heritage to the Republic. The Turkish entrepreneur class began to build on this construction. Therefore it is so important that study the Entrepreneurship History in Otoman Empire from 19.century to Republic.

Keywords: The Enrepreneurship, The Entrepreneur

¹ Bu çalışmada Bengü Doğangün Yasa tarafından hazırlanan ve Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2010 yılında kabul edilen "1923'den Günümüze Türkiye'de Girişimciliğin Tarihi" isimli yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

² Arş.Gör., Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, bengudogangun@gmail.com

1.GİRİŞ

İktisat bilimi içerisindeki önemi geç anlaşılmasına rağmen, bugün girişimcilik ekonominin önemli yapı taşlarından biri olarak görülmektedir. Yapılan çalışmalar, yüksek girişimcilik faaliyetlerinin, ekonomik büyümenin ortalamasının üzerinde gerçekleşmesini sağladığını ortaya koymaktadır. Bireysel ve toplumsal anlamda refah yarattığına inanılan girişimciliğin geliştirilmesi konusu tüm ülkelerin ekonomi politikalarının vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Türkiye’de özel girişimciliğin geçirdiği evrimi, kapitalizminin geçirdiği evrimden soyutlamak imkânsızdır. Kapitalist ekonomik büyümenin temel taşı olarak nitelenebileceğimiz özel girişimciler, Türkiye’de kapitalizminin geçirdiği evrim doğrultusunda ve kapitalist gelişmenin içeriğinde serpilip büyüme şansına sahip olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; 19. y.y.’dan Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar geçen sürede, girişimci sınıfın gelişimini etkileyen düşünce ortamını ve uygulanan politikaları inceleyerek, Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne devredilen girişimcilik mirasını değerlendirmektir.

2. TÜRKİYE’DE GİRİŞİMCİLİĞİN DEĞERLENDİRİLMESİNDE FARKLI MODELLER

Türkiye’de girişimcilik ortamının değerlendirilebilmesi için bir modele ihtiyaç olduğu açıktır. Batı toplumlarının gösterdiği ilerlemeyi ve bunun için de girişimcinin rolünü ortaya çıkaran modeller arasında, Max Weber’in modeli önemli bir yere sahiptir. Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda bu modele müracaat edilerek girişimcinin rolü ve yeri anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Max Weber kapitalist sistemin ortaya çıkışının Protestanlığın içsel özellikleri ile ilgili olduğunu vurgulamıştır. Aynı gelişmenin Doğu ve İslam medeniyetlerinde görülmemiş olmasının temel sebebi olarak ‘patrimonyal’ sistemi göstermiştir. Weber’e göre Doğu medeniyetlerinin gelişim süreci içerisinde merkezîyetçi eğilimlerin ağırlığı sebebiyle özerk bir yapılanmayı barındıran kent tipleri gelişmemiştir. Dolayısıyla İslam ülkeleri Batı ülkelerinin gelişim sürecine benzer bir durumu yaşayamamıştır³.

İslam dünyasında “geri kalmışlığın” nedenini arayan ya da kapitalizmin neden bu toplumlarda doğmadığını sorgulayan araştırmacıların birçoğu, Max Weber’in bu alandaki çalışmalarının etkisi altında kalmıştır. Örneğin Fransız filozof ve yazar E. Renan “İslam

³ Bryan Turner, Max Weber ve İslam, (Çev: Yasin Aktay), Ankara, Vadi Yayınları, 1991, ss. 70-72

dininin ilerlemeye engel teşkil ettiği” fikrini savunmuştur. Renan’a göre İslam medeniyetinin geri kalmasının temel sebebi yine İslamiyet’tir. İslamiyet, bilim ve felsefeye baskı yaparak onları yok etmiştir. Renan’ın bu yaklaşımı, Müslüman aydınlar üzerinde büyük etki yaratmıştır. İslamiyet’in bir din olarak ilerlemeye engel olmadığı konusu üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır⁴.

2.1. TÜRK İKTİSATÇILAR TARAFINDAN OLUŞTURULAN MODELLER

Osmanlı ekonomik zihniyeti ve ekonomi politiği konusunda anılmaya değer nitelikteki ilk çalışmalar şüphesiz Sabri Ülgener’in çalışmalarıdır. Weber’in modeli başta olmak üzere Batı’da üretilmiş yaklaşım ve paradigmalardan hareketle Osmanlı zihniyeti ve ekonomi politiğini tanımlamaya çalışan Ülgener⁵; tarih boyunca İslam dininin ticareti son derece geliştirdiği dönemlerin de olduğunu, İslamiyet’te bizzat Peygamber’in ticareti teşvik ettiğini ve devletin piyasaya müdahalesine de karşı çıkmış olduğundan söz etmiştir⁶. Fakat daha sonra ekonomik daralma dönemlerinde "ortaçağ zihniyeti" ağır bastığını, ticaretin hor görüldüğünü, devletlerin narh gibi uygulamalarla sermaye birikimini kösteklediğini ve girişimcinin yerine ortaçağ esnafı ve kanaatkârlık ahlakının hâkim olduğundan bahsetmektedir⁷. Osmanlı Devleti feodalizmden kapitalizme geçmek için gerekli olan zihniyet değişimini yaşamamıştır. Kapitalizme ilk itkiyi verecek insan, kapitalizme geçisi sağlayacak zihniyetin taşıyıcılığını yapamamış ve dolayısıyla Ortaçağ zihniyetine geri dönüş yaşanmıştır. Ülgener’in esnaflaşma ve içe kapanma olarak gördüğü Ortaçağ zihniyeti de Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde bir “intihata”, farklı bir ifade ile çözümlüşe neden olmuştur.⁸

Weber’in riyazî insanı (Protestan Batı) ile Ülgener’in zahid insanı (Müslüman Osmanlı-Türk) yüzyıllar boyunca zıt olarak kalmıştır. Ülgener, Osmanlı ekonomik düzleminin rasyonelleşememesini batınî⁹ tasavvufun etkisinde kalmasına bağlamaktadır. Osmanlı’nın kapitalizme geçememesinin en önemli nedeni batınî tasavvuftur. Esnaf ve zanaatkârlara farklı bir dünya görüşü yansıtan tasavvuf; hizmete hazır, kaderci bir kitleyi etkilemiş, fonksiyonel akli işleterek bu dünyaya yönelik bir dürtü vermek yerine tarikat ahlâkı pasif ve uysal bir alt

⁴ Yıldırım Ergün (2005), “Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 12, s. 8

⁵ Mehmet Bulut, Osmanlı Ekonomi Politikası’na Yeniden Bir Bakış, Bilig, Yaz 2012, Sayı: 62, s.66

⁶ Sabri Ülgener, **Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti**, Ankara: Mayaş Yayınları, 1989, s. 117

⁷ Ülgener, **a.g.e.**, s. 148

⁸ Eda Yazıcıoğlu, İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme, YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 1, Eylül 2009, <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/eyazicioglu.pdf>

⁹ Belirli bir insan topluluğunun dışında kimseye bildirilmeyen, yalnızca sınırlı, dar bir çevreye aktarılan (her türlü bilgi, öğreti)

tabaka ruhiyatını işlemiştir. Batınlığın etkisinde kalan tasavvuf Osmanlı-Türk insanını ‘anti-maddeci davranışa’ mahkûm ederek insanların kanaatkâr bir karaktere sahip olmasına neden olmuş, ortalama faaliyet düzeyi geçimlik-götürü düzeyinde kalmıştır¹⁰.

Batı dünyası, Kalvinizm ile dindar insanı iş ve meslek adamı olarak ekonomik düzleme taşımış, sağlıklı bir iş organizasyonu kurmuştur. Ancak, Osmanlı Devleti’nde din (İslamiyet) ile ekonomik düzlem arasında müslüman girişimcinin dinini ekonomiye taşıdığı bir köprüden söz edemeyiz. Çünkü Osmanlı Devleti’nde Weber’in vurguladığı “dervişçe riyazet” (tasavvufi perhiz) hiçbir zaman Batı’daki gibi bir meslek ahlâkı haline dönüşmemiştir¹¹. Osmanlı-Türk insanı ekonomik hayata ilgisiz kalmış ve dinine gösterdiği özeni ekonomik hayata yansıtamamıştır. Ticaret alanında sadece Hacı Şakir ve Hacı Muhiddin Ali Bekir, Webergil anlamda dinine gösterdiği titizliği ekonomik hayata taşıyan kişiler olmuşlardır¹².

Girişimci sınıfın oluşmamasının diğer bir nedeni ise; “ilm-i tedbir-i devlet” anlayışıdır. Bu anlayışa göre devlet her şeyin üstünde konumlanmıştır¹³. Devlet ekonomiye hakim bir konumdadır ve ekonomiyi bireylerin eline bırakmak istememektedir. Kontrol bireylerin eline geçerse, ekonomik güce sahip bir sınıfın ortaya çıkma olasılığı mevcuttur. Servet sahibi bir girişimci sınıf devletin gücünü tehdit edebilir. Devlet bunu istememiş ve kuralları kendisi belirlemiştir. İktisadi sistemde bu müdahaleciliğin olması Osmanlı-Türk insanının iktisadi hayatı kendi kararları ile şekillendirememesine, aksine sonuçlarına katlandığı bir düzeni kabullenmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda, sistemli iktisadi karar birimleri ortaya çıkamamış; iktisadi çıkarların peşinde koşulması ve bir maksimizasyon ilkesi etrafında birleşilmesi mümkün olmamıştır. Kısacası sistem kendi çıkarları peşinde koşan girişimci ve kapitalist bir sınıfın oluşmasını engellemiştir¹⁴.

Bu olumsuzluklara karşın, Osmanlı toplumunda günlük ve geçimlik kazanç peşinde koşan insanlar olmuş ancak, bu insanların iktisadi ahlâkı, mal ve servet biriktirmeye yönelik olmamıştır. Mevki ve yükselme ile birlikte ele alınan mal mülk edinme isteği Osmanlı’nın bir diğer yüzünü yansıtmaktadır. Ülgener, bu zihniyetin katı bir tabakalaşmanın hakim olduğu Ortaçağ’da sadece yüksek tabakaya mahsus bir anlayış da olmadığını; orta ve aşağı tabakanın

¹⁰ Ahmet Güner Sayar, 1998, **Bir İktisatçı’nın Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener**, İstanbul, Eren Yayıncılık, s.308-310

¹¹ Ahmet Güner Sayar, 1998, s.306

¹² Ahmed Güner Sayar, 2001, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felfesine Ait Değişmeler**, Ötüken, İstanbul, s:53

¹³ Sayar, 2001, s.123

¹⁴ Sayar, 2000, s,138

asıl iddiasının mevki edinme ve zenginleşme isteğinin bir göstergesi olduğunu söylemektedir¹⁵.

Türkiye’de girişimciliğin gelişimini daha iyi anlamamızı sağlayacak bir model de Mehmet Genç’in modelidir. Buna göre Osmanlı ekonomik sisteminin üç temel unsuru Osmanlı-Türk insanının girişimci-kapitalist birey olamamasına yol açmıştır. Bu unsurlar iâşe yada provizyonizm ilkesi, gelenekçilik ve fiskalizmdir. İâşe ilkesi, ekonomik faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre ekonomik faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Bu yüzden üretilen malların kaliteli, ucuz ve bol olması, yani piyasada mal arzının olabildiğince yüksek tutulması gerekmektedir. Osmanlı devletinin bu ilkeyi geçerli kılmak için, üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahalede bulunduğu belirtilmektedir¹⁶.

Osmanlı ekonomik sisteminin ikinci ilkesi gelenekçiliktir. Bu ilke, sosyal ve ekonomik ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri ve eğilimleri mümkün olduğunca koruma, değişme eğilimlerini engelleme ve değişim ortaya çıktığında onu ortadan kaldırma iradesini hâkim kılmaktır. Bu konuda korunacak ilk denge, üretim ile tüketim arasındaki dengedir ve tüketimi artıracak nitelikteki her değişme bertaraf edilmektedir¹⁷.

Osmanlı ekonomik sisteminin üçüncü ilkesi ise fiskalizmdir. Bu ilkeye göre devletin gelirlerini azamileştirmek, giderlerini ise asgariye indirmek esastır. Fakat giderlerin arttığı, ekonomide teknolojik yeniliğin olmadığı dönemlerde, fazla giderleri ağır vergilerle dengelemek gerekmiş, bu da büyük sorunların doğmasına yol açmıştır. Devlet üretimde verimlilikten ve dolayısıyla ekonomik gelişmeden çok kalite ve ihtiyaç tatminine önem vermektedir. Bu yüzden kâr hadleri üzerinde genel bir baskı bulunmakta ve bu durum bir yandan burjuva sınıfının doğmasını önlerken, öte yandan imalat faaliyetlerinin cazibesini azaltmaktadır¹⁸.

Bu ilkeler ile mevcut iktisadi sistemin sahip olduğu düzenin korunması amaçlanmış, sistem çeşitli kısıtlamalara yol açmıştır. Bu da Osmanlı insanının bireyciliğinin, dolayısıyla da girişimcilik ruhunun gelişmesini engellemiştir.

Kapitalizm temelde üreticilerin kendileri için değil, pazar için üretim yaptıkları ve sürekli sermaye birikimini amaçladıkları bir sistemdir. Kapitalist üretimin asıl hedefi salt tüketim

¹⁵ Sabri Ülgener, 1991, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Der Yayınları, İstanbul, s.108

¹⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003, s. 45-48.

¹⁷ Genç, **a.g.e.**, ss. 48-50.

¹⁸ Genç, **a.g.e.**, ss.50-52.

değil, sürekli sermaye birikimidir. Oysa Osmanlı'nın sahip olduğu ekonomik sistemi ve bu sistemin dayandığı temel ilkeler; bireycilik ve kişisel çıkar, özel mülkiyet, Pazar için üretim, serbest rekabet, sürekli sermaye birikimi gibi kapitalizmin temelini oluşturan ilkelerden farklılıklar arz etmektedir. Sürekli devlet gözetimi ve boyunduruğu altında bulunan bireyin kendi başına, kişisel çıkarını gözeterek, kâr amacıyla çaba sarf etmesi düşünülemez, devlet karşısında birey olarak reyanın girişimde bulunması, birikim sürecine girmesi beklenemezdi¹⁹.

Osmanlı ekonomisinin geleneksel yapısı ve girişimciliğin gelişime ilişkin Şerif Mardin'in değerlendirmesi ise şöyledir: "Osmanlı Devleti, başlıca ekonomik politikasını kırsal kesimden vergi alımını azamileştirme çabasına dayandıran mali bir devlettir²⁰. Ziraat yapılan yerlerin özel mülkiyete konu olmadığı Osmanlı İmparatorluğunda toprağın mülkiyeti devlete ait olmuştur²¹. Devlete ait topraklar, büyüklüğüne göre, belli bir miktar vergi vermek ya da belli sayıda asker yetiştirmek üzere tımarlı sipahilere verilmiştir. Tımarlı sipahiler toprağın mülkiyetine sahip olmadıklarından, onu tasarruf etme hakları da olmamıştır. Dolayısıyla tımarın verasetle de geçmesi mümkün olmamıştır. Hatta tımar sahiplerinin mali özerklikleri bile yoktur. Dolayısıyla onların arasından Batılı anlamda bir 'burjuva sınıfının' oluşması olanaklı olmamıştır. Toprağı işleyen köylüye gelince, Osmanlı toplumunda her köylü ailesine bir çift öküz ile sürülebilecek olan tapulu toprak tahsis edilmiş, fakat mülkiyeti devlete ait olduğu için satılması, hibe ve vakıf edilmesi yasaklanmıştır. Babadan oğla geçen bu topraklar köylünün kendisinin işletmesi şart olmuştur. Devlet, gelirlerinin büyük bir kısmını bu sınıftan aldığı vergiler dolayısıyla sağlamaktadır. Bu durum devletin reayayı korumak için azami çabayı göstermesi sonucunu doğurmuş, bu yüzden ayanlık önlenmiş ve ticarete kâr hadlerine müdahale edilmiştir²².

3. GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN DÜŞÜNCE ORTAMI

1908 yılında örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yarı-sömürge şeklinde, siyasi ve iktisadi açıdan Avrupa'ya bağımlı hale gelmiş bir devleti devralmışlardır. Artarak devam eden kapitülasyonlar ülkenin hem siyasi hem de iktisadi açılardan emperyalizmin denetimi altına girmesine sebep olmuştur. İttihat ve Terakki'nin temel çerçevesini çizen unsurların

¹⁹ Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 2.

²⁰ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 207.

²¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s.3.

²² İnalcık, **a.g.e**, ss.1-4.

oluşumu belirli tarihsel gelişmelerden etkilenmiştir. Bu gelişmeler Tanzimat dönemiyle ilişkilendirilebilir. Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan ve Cumhuriyet dönemine kadar aktarılan iki temel düşün akımından bahsedilebilir. Bu iki akım Tanzimat’a bir tepki olarak oluşan ‘‘Yeni Osmanlılar’’ hareketi içerisinde meydana gelmiştir. Yeni Osmanlılar içinde birbirinden çok farklı ideolojiler bir arada gelişmiştir. Bunlar İslamcılıktan, sosyalizme kadar uzanan oldukça geniş bir bakış açısı oluşturmaktadır. Girişimcilik ortamını etkileyen politikalar bu iki düşünce akımı açısından değerlendirilebilir.

Yeni Osmanlılar içerisindeki asıl ayırım 1902 Jön Türk Kongresinde belirginleşmiştir. Prens Sabahattin kişilerin liberal bir düşünce ortamı içinde bireysel yeteneklerini kullanabilmeleri için ‘‘teşebbüs-i şahsîlik’’ düşüncesini ve ‘‘âdem-i merkezîyetçiliği’’ savunmuştur. Prens Sabahattin bireyci kişilik özelliklerini taşıyan bireylerin yetiştirilmesini istemiştir. Özel girişimin desteklenmesi gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.

Bu kanadın karşısında Ziya Gökalp’in temsil ettiği ‘‘mefkûrecî’’ düşünce yapısı görülmektedir. Mefkûrecilik, ‘‘idealist milliyetçilik’’ anlamına gelmekte olup, liberalizme de sosyalizme de benzememektedir. Kavramın iktisadi ifadesi Gökalp’de ‘‘solidarizm’’ ve ‘‘mesleki temsilcilik’’ olarak tanımladığı kavramlarla örtüşmektedir. Amacı eski lonca esnafını ve modern meslek zümrelerini devletin ekonomik desteği ile kalkındırmak ve modern bir burjuvazi yaratmaktır. Bu burjuvazi hem milli hem de milliyetçi olacaktır. İçeriden yetişen bir ‘‘kapitalist sınıf’’ olacak, bu sınıf milliyetçi bir karakter sergilediğinden sınıflar arası çatışmalar olmayacaktır²³.

İttihat ve Terakki’yi oluşturan grubun görüşleri temel olarak ‘‘milli iktisat- milli burjuvazi’’ düşüncesine dayanmaktadır. Tanzimat’tan itibaren liberalleşme sürecine giren Osmanlı’da, ticareti ellerinde bulunduran gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliği artmıştır. II. Meşrutiyet liberalizmi, Tanzimat’tan beri süregelen Müslüman-Gayrimüslim iş bölümünü daha da belirginleştirmiştir. Geleneksel Müslüman Osmanlı sanatkarı ve esnafı, rekabet faziletinden yoksun oluşu ve ‘bir lokma bir hırka’ ile yetinişi nedeniyle mülksüzleşmiş, yoksullaşmıştır. 19.y.y.’ın başlarında loncaların çözülmesiyle çöküş süreci başlamıştır. Bir tür sosyal dayanışma örgütü olan loncaların II. Meşrutiyet ile kaldırılmasıyla, iktisadi liberalizme,

²³ Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine, der. Fikret Görün, Niyazi Berkes, Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi, ODTÜ Yayınları, 1972 , s. 54.

diğer bir deyişle ticaret ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlanırken, usta-kalfa-çırak dayanışmasıyla varlığını sürdürebilen Müslüman küçük üreticiye de ölümcül bir darbe vurmuştur. Böyle bir ortamda yeşeren Türk ulusçuluğu, liberalizme, özellikle iktisadi liberalizme bir tepkinin sonucu ortaya çıkmıştır²⁴.

İttihat ve Terakki üyeleri, özellikle İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı, millî iktisat denemesine girişmişler, 1914'de kapitülasyonları kaldırıp, devletin para basma yetkisini Osmanlı Bankası'nın elinden alarak, tarım ve sanayiye özendirerek yeni bir gümrük sistemi kurmuşlardır. Ayrıca Devlet eliyle *millî tüccar* yaratma politikası gütmeye başlamışlardır. İttihat ve Terakkinin başlattığı bu millî iktisat çabalarında Almanların büyük etkisi olmuştur. Türk ulusçuluğunun iktisadi boyutu *millî iktisat*, büyük ölçüde Alman iktisat geleneğinden esinlenmiştir. Milli İktisat görüşü, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteği ile bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri sürmüştür²⁵. Tarih, Osmanlı aydınlarını nihayet ulusal bir devlet kurma zorunluluğuna kadar getirdikten sonra Gökalp'in "halkçılık" ve "sınıf mücadelesiz" ekonomik kalkınma görüşleri, "Şarklı"lıktan Garplı'lığa" geçiş sürecini yöneten Atatürk devrimleri ile birleşerek İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar sürmüştür²⁶.

Osmanlı Devletinin son dönemlerini oluşturan 1908–1922 yılları çok sayıda savaş ve ayaklanmalarla oldukça zor geçmiştir. Bu yıllarda atılan adımlar kapitalizme doğru emekleme çabalarına sahne olmuştur. Dönemdeki siyasi aktörleri olan İttihatçılar ve 1919 sonrasında çoğunlukla bu grubun meydana getirdiği Kemalist devrimciler, devletin yarı-sömürge statüsünü kırmaya çalışarak bir Türk burjuvazi sınıfı yaratmaya çabalamışlardır. Oldukça zor koşullar altında karşılarına çıkan büyük problemlerle baş etmeye çalışan grubun en büyük problemlerinden birinin ise, aslında oluşturmaya çalıştıkları grubun, buldukları toplumda bir toplumsal tabanının mevcut olmaması olduğu söylenebilir. Toplumda yer alan küçük burjuvazi sınıfı ticaret açısından gelişmiş ve bu nedenle komprador özellik taşıyan ve büyük oranda yerli Gayri Müslimlerden oluşan bir gruptur. Bu grubun ülkenin iktisadi ve siyasi

²⁴ Toprak, a.g.e., s. 4.

²⁵ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: İmge Yayınları, 2007, s. 27

²⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 55

çıkarlarını Türk'ler kadar düşünebilmesi ve göz etmesi mümkün olmadığından, bu görevi İttihatçılar ve sonrasında Kemalistler üstlenmişlerdir²⁷.

4. GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN POLİTİKALAR

Osmanlı toplumunda fabrika üretimine geçmek ve müteşebbis sınıf yaratmak çabaları Tanzimat dönemi ile birlikte başlamıştır. Özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru müteşebbis sınıfın zayıf olmasının zararları fark edilmiş, teşebbüs fırsatları genişletilerek Türkiye'de "müteşebbis bir sınıf" oluşturulmak istenmiştir. Bu istek doğrultusunda müteşebbis sınıfı güçlendirmeye yönelik bazı faaliyetlerde bulunulmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminin iktisadî uyanışın başladığı dönem olarak nitelenmesi mümkündür. Bu dönemde milli ekonominin geliştirilmesi ile bir girişimci sınıfın yaratılması özdeş kabul edilmeye başlanmıştır. "Millî İktisat" görüşüne uygun uygulamalarla, Müslüman-Türk grup girişimciliğe yönlendirilmeye çalışılmıştır²⁸.

Millî İktisat görüşüne göre modernleşmek ve kalkınmak için yerli bir burjuvazi sınıfı yaratmak ve geliştirmek bir zorunluluk olarak düşünülmüş ve gerekirse bunun devlet desteğiyle sağlanması gerekliliğine inanılmıştır. Bir toplumun kapitalizm sistemine entegre olması ve ulusal bir ekonomiye dönüşebilmesi için bu koşulun sağlanması gerekli görülmüş, hatta olumsuz görünen bazı savaş koşulları bu amaca giden yolda mubah görünmüştür²⁹.

Osmanlı Devleti'nde 17.y.y.'dan III. Selim'e kadar devamlı askeri yenilgiler ve büyük çaplara varan toprak kayıpları ile fütihat kapısının kapanması sonucu, çözülme süreci yerini çöküşe bırakmıştır. Bu süreç devlet otoritesini harekete geçirmiş ve yıkılışa engel olacak tedbirlerin aranması ile sonuçlanmıştır. Fakat sürekli biçimde ordunun ıslahının hedeflenmiş olduğu reformlar uygulanarak, iktisadi bir bakış açısıyla sorunların çözümü yoluna gidilmemiştir³⁰.

Ekonomik hayata ve ticarete bir bütün olarak yaklaşımı "antimerkantil" bir zihniyetin ürünü olan Osmanlıların, Batı'da Merkantilizm'den beri üretilen iktisadi fikirlerle tanışması III. Selim'in reformları ile olmuştur. Osmanlı tarihinde III. Selim ile birlikte Batı'ya açılma girişimi somut bir zemine oturmaya başladığı dönemlerde Avrupa'da aydınlanma felsefesi en

²⁷ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul: İmge Yayınları, 2007, s. 23

²⁸ Altıparmak, Aytekin. "Türkiye'de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Müteşebbis Sınıfının Gelişimi", Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı : 13, 1998, s.65-66

²⁹ Boratav, age, s.29

³⁰ Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması**, 2.baskı., İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 167

etkin düşünce akımıdır. Bu yaklaşım aklın üstünlüğünü savunurken Batı insanının madde karşısındaki tavrı da oluşmuştur. Aydınlanma akımına yabancı kalmayan ilk devir klasik iktisat düşüncesi de “laissez faire”i bireyin davranışına işliyor, onu da rasyonalizme bağlayarak evrensel bir iktisadi sistem kurmayı hedefliyordu. III. Selim’in reform hareketleri sonucu imparatorluk bünyesine girmesi söz konusu olan iktisat düşüncesi Adam Smith’in İngiliz politik iktisadı olmuştur. II. Mahmut döneminin son dönemlerinde (1829-1839), Batılı gazeteci, seyyah ve diplomatlar Klasik iktisat düşüncesini, ağırlıklı olarak ekonomik liberalizmi, sistemli biçimde Osmanlı düşüncesine aktarmaya çalışmışlardır³¹. Özellikle Tanzimat ile birlikte siyasal ve iktisadi alanlarda liberalizm birçok yandaş bulmuş, Aydınlanma Çağı Fransız düşüncesi Osmanlı liberallerini yönlendiren temel düşün akımını oluşturmuştur. Bu akım Liberal çağın bireyciliğini gündeme getirmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı devlet anlayışı yeni bir boyut kazanmış, mali devlet yerine iktisadi devlet görüşü belirginleşmiştir³². Bu tarihten sonra “serbesti” kavramına yazında sık sık rastlanılmaya başlanmış, “serbest-i ticaret” benimsenmiş, “serbest-i rekabet” iktisadi yaşamda temel yönlendirici olmuştur. “Bundan böyle birey girişimci kılınacak, teşebbüs-i şahsi Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktır”³³.

Osmanlı Devleti’nde ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin başlangıcı 1838 Ticaret antlaşması olmuştur. İngiltere’de yaşanan sanayi devrimi ile İngiltere’nin 19. yy başlarından itibaren kapitalist dünya pazarındaki iktisadi ilişkileri yaygınlaşmaya ve derinleşmeye başlamıştır. Buna paralel olarak Osmanlı-İngiliz arasındaki ticarete de gelişmeler görülmüştür. Osmanlılar açısından İngiltere ile yapılan ithalat ve ihracat kalemlerinde ciddi artışlar olmuştur. 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret sözleşmesiyle Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist dünya piyasası ile bütünleşmesinde yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin devam eden dönemlerde bazı Avrupa devletleriyle sözleşmeler yapmalarıyla, Osmanlı ekonomisi Avrupa’daki sanayi birikimi için açık bir pazar haline gelmeye başlamıştır. Pamuk Osmanlı Devleti’nin Avrupa ülkeleriyle olan dış ticaret hacimlerini incelediği çalışmasında, 1840-1913 arasında sabit fiyatlarla ihracatın 10 kat, ithalatın ise 12 kat arttığını göstermiştir³⁴.

³¹ Sayar, a.g.e., ss. 168-169

³² Toprak, a.g.e., s. 2

³³ Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesi’nin Çağdaşlaşması, 2.b., İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 205

³⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, 1984, Ankara: Yurt Yayınları, s:24

Osmanlının serbest dış ticarete açıldığı dönemde, ülke içindeki girişimci sınıf, ya da diğer bir deyişle varlıklı yerli sınıf bu gelişmeyi sevinçle karşılamıştır. Hatta 1820’lerde bir toprak beyinin, “Dış ticareti desteklemek ve kolaylaştırmak hükümetlerin önemli bir görevidir, çünkü arazilerimizi ve ürünlerimizi servete dönüştüren temel unsur ticarettir.” şeklindeki ifadesi, yerli varlıklı kişilerin, serbest ticareti kendi çıkarlarına uygun gördüklerini ortaya koymaktadır³⁵. Aynı şekilde azınlık Türk girişimcilerde serbest ticaretten yana bir tavır sergilemişlerdir.

1838 sözleşmesi ve ardından diğer Avrupa devletleriyle yapılan benzer sözleşmeler, yabancıların Osmanlı üzerinden sahip oldukları kapitüler haklarını arttırmış, Osmanlı Devleti içerisinde, vergiler ve yasalar bağlamında yabancılara Türk-Müslüman girişimcilere oranla sayısız avantajlar sağlayan ayrıcalıklı bir konum sağlamıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı tüccarları ödemeye devam ettiği halde, İngiliz tüccarları iç gümrüklerden muaf olacaklar, istedikleri gibi iç ticarete girebileceklerdir³⁶. Bu da bize Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemindeki girişimcilerin neden genellikle azınlıklar olduğunu gösteren önemli bir ipucu olarak görünmektedir.

Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonlarla yabancılara sağladığı avantaj, sanayi devriminin oluşturduğu rüzgârla birleşince devletin ithalat ağırlıklı dış ticareti hızla artmıştır. Artan bu dış ticaretin yurtiçindeki ortağı ise gayri Müslimler olmuştur. Avrupa şirketlerinin Osmanlı liman şehirlerine açtıkları acentelerde, aracı olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını çalıştırmaları, Müslüman tacirleri giderek saf dışı bırakmıştır. Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin Avrupalı şirketlere aracılık yapmasıyla başlayan süreç nedeniyle, 19.y.y. başlarında Müslüman orta sınıfın hızla gerilediği görülmüştür. Hatta çoğu kez ufak çaptaki ticareti bile azınlıklar ele geçirmiş, dolayısıyla Müslüman bireylere edinilebilecek temel meslek, devlete memur olmak olmuştur³⁷.

Bu dönemde yaşanan farklı bir gelişme, yabancılarla birlikte yerli azınlık tüccarlara da tanınan imtiyazların 1820’lerin sonunda Müslüman kesime de tanınması ile ‘Hayriye Tüccarları’nın oluşmasıdır. Mehmet Genç Hayriye Tüccarları’nın, Batı’nın rekabeti

³⁵ David Urquhart, **Turkey and its Resources**, London: Saunders and Otley, 1833, s. 200

³⁶ Lonca’dan Oda’ya, İstanbul Ticaret Odası’nın 125.yılı Anısına, 2007,s. 104

³⁷ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 2. Cilt, İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s. 24

karşısında yerli sermayedar oluşturmanın ve onları korumanın ilk girişimi olduğunu söylemektedir³⁸.

1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı, taşıdığı ekonomik ruh itibarı ile 1838'in kesin bir uzantısı olmaktadır. Tanzimat Fermanı öteden beri yasallaşmak isteyen özel mülkiyetçi eğilimleri pekiştirmesi, dolayısıyla asırlardır Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısında kesin ve etkin bir söz sahibi olmuş 'mutlak mülkiyet' anlayışına indirdiği darbe ile 1838 Ticaret antlaşmasına çok şey borçludur³⁹. Tanzimat Fermanı ile özel mülkiyeti ve dolaylı olarak şahsi teşebbüsü kanunlar önünde koruyacak ve güvence altına alacak yeni bir iktisat anlayışı doğmasına zemin hazırlanmıştır⁴⁰. Ferman Osmanlı Devleti'nin "birey"ine kendi mesuliyet alanından önemli bir parçayı vermesinin resmi bir belgesi olmuştur. Böylelikle Türk tarihinde ilk defa devlet otoritesi bağımsız bireyin varlığını kabul etmiştir⁴¹.

Tanzimat Fermanı içerdiği vergi düzenlemeleri, mal ve can güvenliğinin sağlanması yolundaki önlemler, askeri sistemdeki değişiklikler bakımından ele alındığında Türk girişimcilik tarihi açısından önem taşımaktadır. Yüksek görevlerde bulunanların biriktirdikleri servetin, ölümlerinden sonra devlet hazinesine kalması sermaye birikiminin önündeki engellerden biri olmuştur. Ayrıca eşitsiz bir biçimde alınan vergilerin de girişimcilik eğilimlerini olumsuz etkilediği söylenebilir. Dönemde artan askeri ihtiyacın karşılanabilmesi için bazı yerlerden kaldırılabileceğinin üstünde asker alınması da tarım ve ticaretin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bu düzenlemelerden Gayri Müslimlerinde yararlanmaları istenmiştir⁴². Tanzimat'ın ilanından ve yabancı devletlerle ticaret anlaşmaları yapılmaya başlandıktan sonra tekeli uygulamalar ile gedik uygulaması, ticaret ve sanayinin gelişmesi istenildiğinden kaldırılmıştır⁴³.

1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1858 yılında düzenlenen miri topraklarda şahsi teşebbüsün kabul edildiği Arazi Kanunnamesi genel olarak değerlendirildiklerinde; Osmanlı Devleti'nde liberal anlayışa sıcak bakıldığının somut

³⁸ Çerçeve Dergisi, 2005, Sayı: 35, s.22,

http://www.musiad.org.tr/img/arastirmalar/yayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (22.03.2010)

³⁹ Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması**, 2.b., İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 229-230

⁴⁰ Sayar, **a.g.e.**, s. 230

⁴¹ Sayar, **a.g.e.**, s. 231

⁴² Lonca'dan Oda'ya, İstanbul Ticaret Odası'nın 125.yılı Anısına, 2007, s.104

⁴³ Lonca'dan Oda'ya, 2007, s.106

göstergeleri olarak kabul edilebilir. Bu düzenlemelerin her biri girişimcilik anlayışındaki olumlu dönüşümler olarak nitelenebilir.

Osmanlı Devleti'nde 17.yy'dan itibaren sarraflık faaliyetleri dışında bir alandan sermaye birikimi sağlanamamış olması ile sermaye birikiminin oldukça cılız kalması sonucu girişimci sınıf gelişmemiştir. Sanayileşme olgusunun önündeki en önemli engellerden biri de girişimci yokluğu olmuştur. Osmanlı Devleti 1830'lardan sonra sanayileşme çabaları göstermiştir. Tanzimatçı grubun özellikle tekstil ve porselen alanlarında devlet fabrikaları kurdukları bilinmektedir. İzmir kağıt fabrikası, Bakırköy bez fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askeriye fabrikası, Tophane, Beykoz-İnceköy porselen fabrikaları gibi tesisler bunlara örnek olarak gösterilebilir⁴⁴. Ancak bu yıllarda kurduğu çoğu fabrika varlığını uzun yıllar sürdürememiştir. Devlet 1850'li yıllara kadar bu çabalarını sürdürdüysede, çok verimli bir sonuç alamamış ve 1930'lu yıllara kadar bu çapta bir sanayi girişiminde bulunmamıştır. Dönemde fabrikaların hepsinin devlet tarafından kurulduğu da söylenemez. Bazı bölgelerde yabancı sermayeye ve özel yerli girişime rastlanmaktadır. Hariciye teşrifatçısı (protokol müdürü) ve Galata-Beyoğlu Belediye Reisi Kamil Bey'in, 1854'de Selviburnu'nda bir bez fabrikası kurduğu veya Hayriye tüccarından Ömer Efendi ile ortaklarının hasır fabrikası açtıkları bilinmektedir⁴⁵.

Osmanlı Devleti sanayi girişimlerinde bulunmakla kalmamış, Müslüman ve Gayri Müslim girişimcilere çeşitli kolaylıklar sağlamaya çalışmıştır. Özellikle yeni teknoloji getirenlere vergi muafiyeti benzeri çeşitli imtiyazlar vermiştir. 1860'lardan sonra esnafılık üretimi özellikle büyük şehirlerde (İstanbul, İzmir, Halep gibi liman şehirleri) önemli sorunlar yaşadığında, devlet özellikle dış ticaret alanında çeşitli teşviklerde bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin dönemde uyguladığı başka bir politika da, bazı üretim alanlarının gelişimi için teşvikler uygulamak ya da tekeli imtiyazlar vermek gibi kolaylıklar sağlamaya çalışmasıdır. Tanzimat döneminde bazı üretim dallarında teşvik edici ruhsat ve imtiyazlar verilmesine başlanmıştır. İmalat sektöründe verilen ruhsatlar 1860'lı yıllarda daha çok Rumeli, Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde önemli limanlar veya yol kavşakları civarında olmuştur⁴⁶. Ancak 1880'lerden sonra yerli Müslüman girişimcilerin de tarım ürünlerini

⁴⁴ İ.Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 203.

⁴⁵ Başb.Osm.Arş.İrad-Mec. Vala, No: 13970, Cemaziyelahir 1271\ 13 Mart 1855, aynı tasnif, No: 14075, 24 Receb 1271\12 Nisan 1855'den aktaran İ.Ortaylı, 2005, s. 203

⁴⁶ Gündüz Ökçün, "19.Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen İmtiyazların Ana Çizgileri", **S.B.F. Dergisi**, Cilt:27, No: 1, 1972, s.136

değerlendiren değirmen, pres, tuğla ocakları ve hafif sanayi dallarında ruhsat aldıkları görülmektedir. Bu kuruluşlara makine ithalinde gümrük muafiyeti, bazı durumlarda miri araziden karşılıksız arazi verilmesi, ithal hammaddeler için gümrük muafiyeti gibi birtakım teşvikler verilmiştir⁴⁷.

1860'lı yıllarla beraber sanayileşme modeli gelenekselden moderne kaymış, yerli sanayiye dayalı bir gündem oluşmuştur. "Esnafın Dönüştürülmesi" çabaları bu bakımdan oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti'nin bu dönüştürme faaliyetleri, esnafın birleştirilerek şirketleştirilmeleri çabalarıdır. Devlet esnafın yeni üretim tekniklerine sahip olabilmesi için faaliyetlerini etkinleştirmeye çalışmıştır. "Kooperatifçilik" gibi esnaf-şirket arası bir örgütlenme oluşumuna çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti yine bu yıllarda sanayiye koruma amaçlı, 1862 Ticaret Antlaşması Müzakeresini imzalamıştır. Daha önceki tarihlerde provizyonist ilke gereği korumacı politikalara sıcak bakmayan Devlet, ilk defa korumacı anlayışa sahip olduğunu bu antlaşma ile göstermiştir. Antlaşma ile gümrük duvarlarının yükseltilmiş, tuz ve tütün gibi bazı malların ithalatı yasaklanmıştır.

Osmanlı Devleti sanayide kullanılmak üzere kalifiye eleman yetiştirilebilmesi için, sanayi mektebi ve mühendis mektebi kurmuştur. Ayrıca yabancı rekabetinden esnafı korumak için "İslah-ı Sanayi Komisyonu" oluşturmuştur. Komisyon içerisinde Gayri Müslim üyelerde bulunmuştur. Komisyon 1874 yılına kadar yani 7 yıl boyunca toplanmış ve faaliyetlerini raporlamıştır. Bu kuruluş, dönemde girişimcilğe verilen önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Emek faktörü bakımından değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı Devletler kadar rahat bir tavır sergilemedikleri söylenebilir. Osmanlı otoritesi sanayi yapılarındaki, imalathanelerdeki ve atölyelerdeki işçilerin kullanılması hususunda tereddüt göstermiş, bu da emeğin ucuzlamasını engellemiştir. Ayrıca Osmanlı yönetimi köylülüğün proleterleştirilmesini onaylamamıştır. Osmanlı toplumunda, en önemli üretim faktörü olan toprak mülkiyeti, belirli ellerde yoğunlaşmış bir üretim faktörü olmaktan ziyade, mutlak mülkiyeti devletin inhisarında bulunan ve kira karşılığı sadece toprağı işleyen köylülere tahsis edilebilen bir üretim faktörü olmuştur. Bu durum devrin en önemli üretim faktörü olan toprak mülkiyetinin, devlet elinde bırakılması suretiyle sınıflı yapıların oluşmasını engellemiştir.

⁴⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 204

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşebilecek her türlü kapitalizme geçiş, hâkim ve korunan toplumsal ilişki olan bürokrasi- bağımsız köylülük ilişkisinin kıyısında yavaşça ilerlemek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Osmanlı Devleti Batı'nın geçirmiş olduğu ve sosyal yapısını yeniden yoğuran ayanlık devrimi, pazar devrimi ve sanayi devrimi gibi önemli tarihsel gelişmelerden uzak kalmıştır. Burada ayanlıktan eşraf birliklerinin hâkimiyeti anlaşılmaktadır. Fransız devrimini bunlar başlatmıştır. Pazar devrimi ise modern devletin Batıda ülke genişliğinde pazarlar yaratma çabası olarak belirtilmektedir. Sanayi devrimi ise makine kullanımı ile başlayan ancak en önemli sonuçları toplumsal olan bir aşamadır. Burada sanayileşmenin önemi sanayi proletaryasının ortaya çıkmasını sağlamasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devlet'inde, her biri sosyal yapı yoğurması gerektiren bu hareketlerden ayanlık son derece zayıf kalmış, diğerleri görülmemiştir⁴⁹. Dolayısıyla girişimci sınıfın oluşması çok geç kalmıştır.

Girişimciliğin gelişiminde önemli uygulamamalardan biri 1913'de Teşvik-i Sanayi Kanununun kabulüdür. Kanun ile sanayicilere önemli imtiyazlar ve muafiyetler tanınmıştır.⁵⁰ Türk ve Müslüman unsurun ekonomik hayata katılması ve bu kesimde sermaye birikiminin sağlanması düşüncesiyle Aralık ayında kabul edilen kanun sonrasında, 1914 yılı başlarında "Teşvik-i Sanayi-i Talimatnamesi" ve 1 Ocak 1917'de "Teşvik-i Sanayi-i Kanun-u Muvakkatinin Suret-i Tatbiki Hakkındaki Nizamname" çıkarılmıştır⁵¹.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan, İttihat ve Terakki'nin çabaları olarak görebileceğimiz sanayi sayımları, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş bölgelerinde, 1908'den önce kurulmuş sınaî tesislerin; 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen, 11 tabakhane, 7 marangoz, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 6 dokuma, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikalarından ibaret olduğunu ortaya koymaktadır⁵². Bu listede bir takım eksiklikler

⁴⁸ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009**, s. 107

⁴⁹ Şerif Mardin, **"Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, İstanbul, Alfa Basım Yayın, tarihsiz, s. 49.

⁵⁰ Bu kanun hakkında detaylı bilgi için bkz. A.Gündüz Ökçün, Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı 1913, İktisat Tarihi Yazıları, Bütün Eserleri: 3, SPK Yay.No: 58, Ankara, 1997, ss. 87-104

⁵¹ Yıldırım, İsmail, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 2, 2001, 324

⁵² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: İmge Yayınları, 2007, ss. 20-21.

olabileceğini göz önüne alsak bile, 1908 yılı itibariyle çağdaş ve gelişmiş bir Osmanlı sanayi ve girişimci sınıfından bahsetmemizin ne kadar imkânsız olduğunu görebilmekteyiz.

Uzun bir dönem boyunca sanayinin temellerini kuramayan, dolayısıyla ileri sanayi ülkeleri için bulunmaz bir pazar görünümünde olan Osmanlı Devleti'nde 1913 sanayi sayımları mevcut durumu ortaya çıkarmak ve önlemler alabilmek amacıyla yapılmıştır. Bu sayım ayrıca Türk sanayisindeki azınlık ve yabancı payların ortaya çıkarılmasında önem arz etmektedir⁵³. Tablo 1'de gösterilen azınlık ve yabancı girişimlere ait sermaye ve emek miktarlarına bakıldığında, ekonomide bu kesimin ağırlığı açıkça görülmektedir.

Tablo 1. Azınlık ve Yabancı Girişimlere Ait Sermaye ve Emek Miktarları

MİLLİYET	SERMAYE	EMEK
TÜRK	%15	%15
RUM	%20	%60
ERMENİ	%20	%15
YAHUDİ	%5	%10
YABANCI	%10	

Kaynak: (DİE, 1973, s. 143)

Osmanlı ekonomisinde emperyalist sömürü büyük ölçüde ticaret olgusuna dayanmıştır. Bankacılık kesiminde yapılan yabancı girişimler ticaret ilişkilerinin mali kanallarını oluşturmuştur. Bununla beraber Avrupalı girişimciler sermaye birikimlerini destekleyecek olan ulaştırma alt yapısını da sağlayarak, kazanımlarını arttırmak ve beslemek istemişlerdir. Bu amaçla altyapı ve ulaştırma sektörü de yine onların himayesine girmiştir. Avrupalı sermayedarlar demiryolu yapımı için bazı ayrıcalıklar almışlardır. 1915 yılına kadar inşa edilen 6107 km'lik demiryolunun 4037 km'si yani yaklaşık %70'i yabancılar tarafından yapılmıştır⁵⁴. Dış ticareti tekeline alan yabancı girişimciler, bu alanla ilgili olarak deniz taşımacılığında da, payın büyük çoğunluğunu almışlardır. Hatta 1911 yılında Osmanlı limanlarından yapılan yükleme ve boşaltmaların %90'ının yabancı gemilere ait olduğu saptanmıştır⁵⁵.

Dış ticaret, deniz ve demiryolu taşımacılığı, liman ve rıhtımlar, elektrik, madencilik, su ve tramvay tesisleri ile belli başlı yapım sanayi yabancı girişimcilerin denetimine girmiş,

⁵³ Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1973, s. 140-143

⁵⁴ İ.H.Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 1964, s. 42-50

⁵⁵ Eldem V, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1970, s.165

imparatorlukta varlığını sürdüren yabancı anonim şirketlerin kârları 1900-1909 döneminde yılda 3 milyon sterlini aşan bir düzeye erişmiştir⁵⁶. Sermaye birikimi açısından bu durumu irdeleyecek olursak, ticaret ve üretim denetimlerini ellerine geçiren yabancı ve azınlık girişimcilerin, elde ettikleri sermaye birikimi ya da iktisadi fazlayı tam olarak nasıl kullandıklarını söyleyebilmek için kaynak eksikimiz bulunsa da, sahip çıktıkları bu fazlanın önemli bir kısmı yurt dışına aktarılmıştır. Osmanlı içerisinde de elde ettikleri yüksek gelirle lüks içinde yaşadıkları Türk Halkı tarafından gözlemlenmiştir⁵⁷.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın ulusal girişimci sınıf yaratma konusunda 1913 Kanunu'ndan daha önemli bir uygulama, ticaret kanunu ve mülkiyet esaslarını özel girişimciliğe uygun hale getirmeye çalışmalarıdır. Diğer bir gelişme de, İttihat ve Terakki'nin üyelerinin girişimci olarak iş hayatında yer almaları olmuştur. Genel anlamda sermayenin ve özel olarak yerli sanayi sermayesinin lehine olan uygulamalarından biri de, Meşrutiyetin ilanından sonra çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanunudur. İlgili kanun büyümekte olan işçi ve emekçi örgütlenmelerine karşı grev ve sendikalaşma yasağı getiren, aynı zamanda Osmanlı'da çalışma hayatını düzenleyen ilk kanunlardan biridir. Bu düzenlemeler özellikle savaş yıllarında yerli sermayeli şirketleşmenin etkili bir biçimde desteklenmesini sağlamıştır. Ayrıca 1908'i izleyen yıllarda İttihatçıların tarımsal üretimin önem taşıdığı bölge ve ürünleri kapsayacak şekilde, özellikle zengin çiftçilere yönelik politikalar izledikleri görülmektedir. Üretici birliklerinin ve kooperatiflerinin kurulması gibi bu sınıf lehine uygulamalar gözlemlenmektedir⁵⁸.

1908–1922 döneminde kurulan sanayi işletmelerinin sayılarını incelediğimizde; Osmanlı sanayisinin bahsettiğimiz paralelde büyük ölçüde sanaysiz bir ekonomi olduğunu ve genç Cumhuriyet'e bu zayıf mirası devrettiğini görmekteyiz. Sayılara geri dönersek, karşımıza çıkan tabloyu daha iyi anlama imkânımız olacaktır. 1915 sayımına göre 1908 öncesi işletme sayılarına yukarıda değinmiştik. 1908–1915 arası kurulan işletme sayısı ise 72 adettir. Toplam üretim değerinin 1913'de % 83,5'i, 1915'de ise %82,3'ü gıda ve dokuma sanayinden oluşmuştur. Bu iki endüstri aynı yıllarda toplam işçi sayılarının %71 ve % 75,8'ini çalıştırmıştır. Ayrıca toplam sanayi üretiminin 1915'de % 83,1'i değirmencilik, tütün işleme,

⁵⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, 2. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1984; 1994, s. 164

⁵⁷ Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 87-88

⁵⁸ Boratav, **a.g.e.**, s. 27

debat, yünlü dokuma, iplik ve ham ipek üretimini kapsamaktaydı. Yine 1915 yılında pamuklu dokuma tüketiminin % 9,5'i, pamuk ipliğinin ise %20'si üretimle gerisi ithalatla karşılanmıştır. Bu üretim faaliyetlerine bakıldığında Osmanlı'nın büyük ölçüde sanaysiz olduğu çıkarımı abartılı sayılmamalıdır⁵⁹. Bu olumsuz tablonun yanı sıra, Türk girişimci sınıfının toplam girişimci sınıf içerisindeki oranı da dikkate alınmalıdır. 1922 yılı İstanbul'unda dış ticaret işletmelerinin %4'ü, taşımacı firmaların %3'ü, toptancı mağazaların %15'i, perakendeci mağazaların %15'i Müslümanlara aittir⁶⁰.

Dönem içerisinde girişimcilik tarihini ilgilendirebilecek bir diğer gelişme de, Haziran 1922'de İktisad-i Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat A.Ş.'nin kurulmasıdır. Şirket, çatısı altında bir ticaret salnamesi hazırlama veya Ahmet Hamdi Başar'ın ifadesiyle Türk Ticaret Salnamesi hazırlama bahanesiyle İstanbul'da iktisadi istihbaratta bulunmuştur. Çalışmanın ana amacı, İstanbul piyasasında faaliyet gösteren tüccarların ne kadarının Müslüman- Türk olduğunu saptamak olmuştur. Üç ay süren istihbarat çalışması İstanbul piyasasını ortaya çıkarmıştır. Buna göre ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman- Türk unsurun sayısı %4, komisyonculukta ise %3'ü geçmemektedir. Liman işleri tamamen bu unsurun dışındakilerin elindedir. Esham ve kambiyo borsasında mubayaacı ve simsarların %95'i bu unsurun dışındaki kişilerden oluşmaktadır. İki küçük banka yani İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası dışında Müslüman- Türk unsurun elinde bulunan banka bulunmamaktadır. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindedir⁶¹.

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini genel olarak değerlendirdiğimizde, Osmanlı yöneticilerinin özel sermayedarı teşvik ederek yerli sanayiye devlet desteği ile kurma girişimlerinin arzuladıkları sonuca ulaşamamış olduğunu görmekteyiz. Kurulan imalathanelere rağmen Osmanlı tarihinin son yüzyılında güçlü bir sanayileşmeden söz edilemeyeceği açıktır. Sanayi toplumuna özgü değer normları ve girişimci bir işadamları grubu Osmanlı mirası arasında yoktur. Fakat teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve

⁵⁹ Eldem V., **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İş Bankası Yayınları, 1970'den aktaran Korkut Boratav, 2007, s. 33-34.

⁶⁰ Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 88

⁶¹ Ahmet Hamdi Başar, **Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş..**, s. 53- 54'den aktaran Murat Koraltürk, Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880- 1952), İstanbul: Denizler Kitabevi, 2002, s. 66- 67

devlet desteği ile sanayileşmeyi sağlamak geleneği Osmanlı yönetiminden kalmıştır⁶². Dönemin belirgin bir özelliği ise; girişimci sınıf içerisinde azınlık ve yabancı unsurların, Müslüman-Türk unsurlardan görece üstün oluşudur. Uygulanmaya konulan politikalar bu dağılımı Müslüman-Türk unsur lehine değiştirmeyi de amaçlamıştır.

Bu dönemdeki gelişmelerle Müslüman Tüccar sınıfının olgunlaşmaya başladığı söylenilebilir. Müslüman tüccar sınıfı, Hristiyanlar karşısındaki ikincil konumlarına rağmen, İttihat ve Terakki döneminde gördükleri koruma ile birlikte önemli bir gelişme hızı yakalamışlardır. 1.Dünya Savaşı ve kapitülasyonların kaldırılması gibi gelişmeler İttihatçıların Müslüman burjuvazi sınıfı yaratma çabalarının başarılı olmasında pay sahibi olmuştur. Oluşma sürecindeki Müslüman burjuvazi 1914- 1923 dönemindeki birikimi kullanarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha fazla kâr elde etme ve genişleme fırsatı bulmuşlardır⁶³.

KAYNAKÇA

- Altıparmak, Aytakin. “Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mütешеbbis Sınıfının Gelişimi”, **Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi**, Sayı : 13, 1998.
- Boratav Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: İmge Yayınları, 2007
- Bulut Mehmet, Osmanlı Ekonomi Politikası’ne Yeniden Bir Bakış, **Bilig**, Yaz 2012, Sayı: 62
- Eldem V, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: İş Bankası Yayınları ,1970
- İnalçık Halil, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993
- Genç Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003
- Keyder Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009**
- Koraltürk Murat, **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880- 1952)**, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2002
- Lonca’dan Oda’ya, İstanbul Ticaret Odası’nın 125.yılı Anısına, 2007
- Mardin Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994
- Mardin Şerif, **“Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma”**, **Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, İstanbul, Alfa Basım Yayın, tarihsiz

⁶² Ortaylı, a.g.e, s. 204-213

⁶³ Keyder, a.g.e., s. 131- 132

- Ortaylı İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005
- Ökçün Gündüz, “19.Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen İmtiyazların Ana Çizgileri”, **S.B.F. Dergisi**, Cilt:27, No: 1, 1972
- Sayar, Ahmet Güner, 1998, **Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener**, İstanbul, Eren Yayıncılık,
- Sayar, Ahmet Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000
- Sayar, Ahmed Güner, 2001, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felfesine Ait Değişmeler**, Ötüken, İstanbul
- Pamuk Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, 1984**, Ankara: Yurt Yayınları
- Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, 2. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1984
- Ülgener Sabri, **Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti**, Ankara: Mayaş Yayınları, 1989
- Ülgener Sabri, 1991, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Der Yayınları, İstanbul
- Urquhart, **Turkey and its Resources**, London: Saunders and Otley, 1833
- Tezel Yahya Sezai , **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)** , Ankara: Yurt Yayınları, 2002
- Toprak Zafer, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995
- Turner Bryan, Max Weber ve İslam, (Çev: Yasin Aktay), Ankara, Vadi Yayınları, 1991
- Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, der. Fikret Görün, Niyazi Berkes, Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşününün Evrimi, ODTÜ Yayınları, 1972.
- Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1973
- Yazıcıoğlu Eda, İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme, YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 1, Eylül 2009, <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/eyazicioglu.pdf>
- Yeniay İ.H., **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 1964
- Yerasimos Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 2. Cilt, İstanbul: Belge Yayınları, 1987
- Yıldırım Ergün (2005), “Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 12, s.51-64.
- Yıldırım, İsmail, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 2, 2001, ss. 313-326